

Beste Cees Buisman,

Onlangs heb ik met veel belangstelling uw essay *De mens is geen plaag. Over het gevaar van een onttoverde wereld* gelezen. Het verheugt me zeer te zien dat u benadrukt dat voor de ontwikkeling van een duurzame en rechtvaardige samenleving een groei naar meer bewustzijn nodig is. Het is, voor zover ik weet, voor het eerst dat een hoogleraar in Wageningen bewustzijnsontwikkeling als prioriteit benoemd. Ik heb in 1998 in Wageningen een proefschrift verdedigd met de titel: *Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems* (zie de literatuurlijst voor een weblink). Dat proefschrift heeft in Wageningen geen enkele aandacht gekregen tot op de dag van vandaag (zelfs geen negatief commentaar). Dus u begrijpt dat ik heel aangenaam verrast ben door uw boek. Ik zie ook dat we beiden beïnvloed zijn door het gedachtegoed van Ken Wilber en Ernst Schumacher. Dat was een andere aangename verrassing.

Maar laat ik eerst mijzelf kort introduceren. Ik ben tropisch landbouwkundige van beroep, afgestudeerd in Wageningen in 1978. Na gewerkt te hebben in Mozambique, Kenya, Tanzania en Zambia heb ik in 1998, 20 jaar na mijn afstuderen, een proefschrift geschreven. Op het eerste gezicht hebben het ontwikkelen van duurzame landbouw en spiritualiteit weinig met elkaar te maken. Echter de discrepantie tussen de logische en weloverwogen theorie van het *Farming Systems Research* en de uitwerking van deze theorie in de praktijk bleek groot te zijn. Met alleen logisch nadenken en daarop gebaseerd handelen bleek het onmogelijk de kloof tussen theorie en praktijk te overbruggen. De belangrijkste conclusie van mijn proefschrift was dan ook dat het praktisch vormgeven van het holistisch georiënteerde *Farming Systems Research* ook aandacht voor bewustzijnsontwikkeling vereist bij de vele belanghebbenden in het ontwikkelingsproces. Met bewustzijnsontwikkeling bedoel ik hier spirituele ontwikkeling. Het is relevant hier op te merken dat ik vanaf 1972 tot op heden tweemaal daags de Transcendente Meditatie (TM) techniek beoefen, ook tijdens de ruim twintig jaren leven en werken op het Afrikaanse platteland. Sinds 2017 ben ik met pensioen.

Ik zal hieronder wat opmerkingen plaatsen naar aanleiding van de tekst in uw boek.

Op pagina 9 schrijft u over de discutabele wetenschappelijke visie dat *'bewustzijn of een eigen wil niet meer bestaat'*. Toevallig (of niet natuurlijk) neem ik op dit moment deel aan een HOVO cursus in Nijmegen over *'De al of niet vrije wil'* gegeven door Miriam van Reijen (gepromoveerd op Spinoza). In 2017 heb ik een boek gepubliceerd over Spinoza's filosofie, getiteld *Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling*. Daarin gaat hoofdstuk 7.5 over de vrije wil bij Spinoza. Indien u belangstelling heeft, kan ik u een exemplaar van het boek toesturen (Kniphorst heeft het ook). Over de eigen, al dan niet vrije, wil of over *'bewustzijn'* valt heel veel te zeggen, maar ook tijdens deze HOVO cursus valt het me weer op hoe belangrijk het is ontologische uitgangspunten/vooronderstellingen expliciet te maken. Als dat niet gebeurt, verzeilt men al snel in spraakverwarringen en semantische discussies. Vanmorgen in Nijmegen bijvoorbeeld hebben we de definitie van het begrip *'bewustzijn'* maar opgeschort omdat 13 leken-filosofen (waaronder ik, althans niet academisch geschoold als filosoof) en een professionele filosoof het daarover niet eens konden worden.

Ik neem aan dat u uw boek een *'essay'* noemt om aan te geven dat het geen wetenschappelijke verhandeling betreft. Uw boek is goed geschreven en leest heel gemakkelijk en ik hoop dat het ook binnen de Wageningse academische gemeenschap op grote schaal gelezen zal worden.

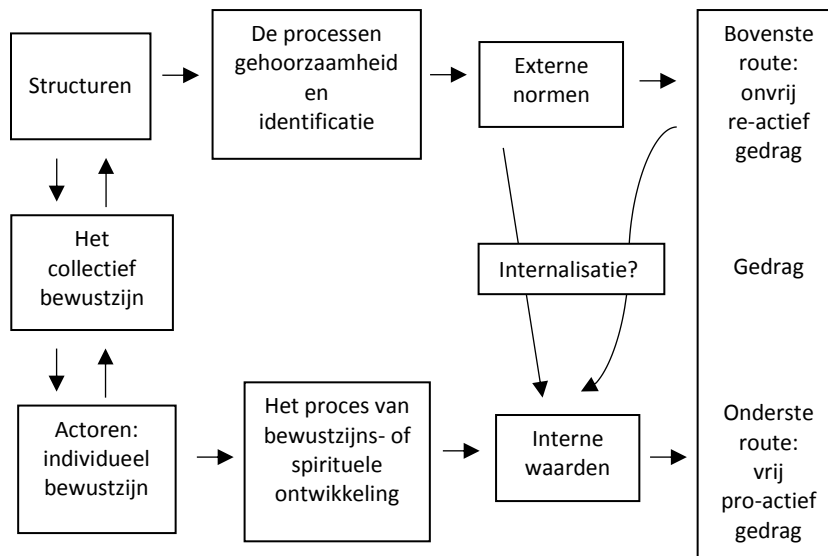
p.10: *We hebben geen idee waar ons heeal vandaan komt ... ook het ontstaan van het leven op aarde is nog een groot mysterie.*

Volledig mee eens en ik denk dat ‘het leven’ een *emergente* (ontstijgende) eigenschap is, die voor het dominante reductionistisch-materialistisch wetenschappelijke paradigma ook onverklaarbaar zal blijven. Het zou *the city of life sciences* sieren als haar academische gemeenschap dit eens volmondig zou toegeven.

p.11: *Bewustzijn [is] doorslaggevend voor het gedrag van een beschaving.*

Een uitermate relevante bewering. Onderstaand diagram komt uit mijn Spinoza boek (p.90) en staat in iets gewijzigde vorm ook in mijn proefschrift. Voor de bijbehorende tekst verwijs ik graag naar die publicaties.

Diagram 4: Conceptueel kader dat individuele actoren en maatschappelijke structuren, en bewustzijn en gedrag met elkaar verbindt

p.11: *We worden minder egocentrisch en in mijn ogen daardoor betere mensen.*

Volledig mee eens. Uiteindelijk geldt het aloude gezegde: ‘als je de wereld wilt verbeteren, begin bij jezelf’. Het ontwikkelen van ‘betere mensen’ roept echter al gauw connotaties op met *social engineering* en dat ligt vooral in academische gemeenschappen gevoelig. Voor mij is TM een effectieve en efficiënte techniek voor bewustzijnsontwikkeling met wetenschappelijk geverifieerde effecten in het persoonlijke en maatschappelijke leven. De keuze voor een specifieke techniek voor bewustzijnsontwikkeling hangt mijns inziens af van iemands persoonlijkheid, cultuur, levenservaringen, etc. Als (in het bijzonder Wagenings) wetenschapper geef ik echter wel de voorkeur aan methoden/technieken die wetenschappelijk geverifieerde *praktische effecten* kunnen laten zien. De achterliggende theorie kan *nonsense* zijn binnen het kader van het dominante wetenschappelijke paradigma, echter als het maar *werkt*. Ik heb een enigszins anarchistische levensinstelling, een lichte hekel aan wereldlijke en geestelijke autoriteiten, maar het adagium ‘niet lullen maar poetsen’ spreekt me zeer aan. Hoeveel mensen doen daadwerkelijk een tijdsinvestering in een of andere techniek voor bewustzijnsontwikkeling?

p.12: *Met natuurlijke technologie bedoel ik een aanpak die erkent dat we niet alles kunnen begrijpen en die daarom met meer voorzichtigheid en zorg omgaat met de natuur en met onszelf.*

We kunnen de oneindige ketens van oorzaak en gevolg inderdaad niet volledig begrijpen. Ik noem dit de *illusie van het intellectuele holisme*. Zie ook het 2018 artikel in *Civis Mundi*.

p.15: *Minder egocentrische mensen hebben minder spullen nodig en kunnen beter delen.*

Mijns inziens hangt het vermogen om te delen inderdaad af van iemands bewustzijnsniveau. En de individuele bewustzijnsniveaus bepalen de kwaliteit en coherentie van het collectieve bewustzijn. Met een kwalitatief hoger en meer coherent collectief bewustzijn zal het noodzakelijke delen min of meer spontaan tot stand komen. De individuele actoren in Diagram 4 vormen gezamenlijk het collectief bewustzijn en dit collectief bewustzijn beïnvloedt op zijn beurt het gedrag van individuele actoren, ook van actoren die niet zelf daadwerkelijk een techniek voor bewustzijnsontwikkeling beoefenen (er is sprake van een soort 'veldeffect' van bewustzijn dat iedereen onwillekeurig beïnvloedt). De onderste route in Diagram 4 zal meer gevolgd worden, resulterend in pro-actief, vrij gedrag.

p.49/50: *Wij kunnen niets dat niet-levend is levend maken ... [een geloof in de wetenschap] is vergelijkbaar met het geloof in een schepper.*

Hoofdstuk 8 in mijn proefschrift luidt: *Analysis of the metaphysical background of modern science*. At page 155 I wrote: *The positivist paradigm is characterized by a belief in instrumental and strategic rationality, but many (agricultural) scientists do not even realize that they are true believers in 'the cathedral of science', and that this non-awareness is due to the continuous identification with the rational-empirical consciousness.*

In Tabel 6 (p.225 uit mijn Spinoza boek) schets ik de relatie tussen wetenschap, geïnstitutionaliseerde religie en ervaringsspiritualiteit in de pre-moderne, moderne en post-moderne maatschappij.¹

Tabel 6: Relatie tussen wetenschap, geïnstitutionaliseerde religie en ervaringsspiritualiteit in de pre-moderne, moderne en post-moderne maatschappij

Pre-moderne maatschappij	Moderne maatschappij	Post-moderne maatschappij
wetenschap en geïnstitutionaliseerde religie zijn een ongedifferentieerde eenheid	wetenschap geëmancipeerd uit geïnstitutionaliseerde religie	wetenschap en ervaringsspiritualiteit zijn een gedifferentieerde eenheid
on-gereflecteerde eenheid: geen onderscheid en scheiding: wetenschap onder de kerk	gereflecteerde scheiding: scheiding: onafhankelijke wetenschap	gereflecteerde eenheid: onderscheid zonder scheiding: eenheid-in-diversiteit van de zoektocht naar kennis
pre-rationeel (<i>faith</i>) religieuze autoriteit dominant	rationeel (<i>reason</i>) feit-waarde dualisme	trans-rationeel (<i>gnosis</i>) feit-waarde dualisme getranscendeerd

In Tabel 5 (p.186 uit mijn Spinoza boek) geef ik een soortgelijke tabel, maar dan gericht op de drie fases in de menselijke ontwikkeling: kind, volwassene en verlichte volwassene.² Tabel 5 is een ideaaltypische beschrijving, dus in werkelijkheid zijn de drie fases minder scherp van elkaar te onderscheiden.

¹ Tabel 6 is gebaseerd op Wilber 1985b, maar de tabel als zodanig komt niet in zijn boek voor. Ik heb deze tabel samengesteld op grond van zijn teksten. Wilber, K., 1985b. *Oog in oog. Veranderende denkbelden voor deze tijd*. Lemniscaat, Rotterdam. (Dutch translation of *Eye to eye: The quest for the new paradigm* 1983).

² Tabel 5 is gebaseerd op Wilber 1985b:120, maar de tabel als zodanig komt niet in zijn boek voor. Op grond van zijn teksten heb ik deze tabel samengesteld.

Tabel 5: Menselijke ontwikkeling in drie fases

Kind	Volwassene	Verlichte volwassene
pre-persoonlijk	persoonlijk	trans-persoonlijk
onder-bewust	zelf-bewust	trans(boven)-bewust
pre-rationeel	rationeel	trans-rationeel
zintuiglijk: pre-conceptuele gevoelens	symbolisch: conceptuele argumenten	spiritueel-intuïtief: trans-conceptuele inzichten
instinct	rede	intuïtie
ongedifferentieerde eenheid: geen onderscheid en scheiding tussen subject en object	emancipatie: onderscheid en scheiding tussen subject en object	gedifferentieerde eenheid: onderscheid zonder scheiding tussen subject en object

Uiteraard beschrijft de staat van verlichte volwassene in Tabel 5 een ideaalbeeld, maar *in principe* kunnen gewone stervelingen de staat van 'Verlichting' bereiken. Dit vraagt wel om een tijdsinvestering in bewustzijnsontwikkeling. Wat Verlichting wordt genoemd in oosterse filosofieën is op dit moment een levende realiteit voor slechts heel weinig mensen. Maar ook het *op weg zijn* in de richting van het ideaal van verlichting levert al heel veel op in termen van persoonlijk en maatschappelijk welzijn. Ik ken niemand van wie ik zeker weet dat hij/zij verlicht is (je kan het ook niet aan de buitenkant aflezen) maar ik weet wel dat de dagelijkse praktijk van TM mij veel heeft opgeleverd. Ik zeg altijd dat de 80 gulden die ik in 1972 heb betaald om de TM techniek te leren, veruit de beste investering is die ik ooit in mijn leven heb gedaan.

Het is wel jammer dat het vele wetenschappelijke onderzoek naar de effecten van TM beoefening tot nu toe niet genoeg mensen heeft gemotiveerd om er wat tijd in te investeren (zie ook Box 3 op p.88 van mijn Spinoza boek). Dat heb ik altijd vreemd gevonden, vooral voor hoogopgeleide mensen, maar zoals Thomas Kuhn zegt, misschien veranderen wetenschappelijke paradigma's maar heel langzaam. Ik ken geen andere techniek voor bewustzijnsontwikkeling waar zoveel goed gedocumenteerd onderzoek (gepubliceerd in wetenschappelijke tijdschriften) naar gedaan is. Zonder dit onderzoek had ik mijn proefschrift nooit durven schrijven. Mijn hoop is gevestigd op een omslagpunt in het collectieve bewustzijn waarna veranderingen soms heel snel kunnen gaan (zoals bij de val van de Berlijnse muur). Er komt gelukkig wel steeds meer wetenschappelijke belangstelling voor zulke omslagpunten in zowel ecologische als maatschappelijke systemen (o.a. Marten Scheffer hier in Wageningen).

TM is slechts één van vele persoonlijke praktijken, maar wel een met *geverifieerde* impact op de ontwikkeling van niet alleen individuele mensen, maar ook de omringende maatschappij (het eerder genoemde veldeffect). Ik benadruk 'geverifieerde' omdat ik als wetenschapper toch graag zie dat de praktische individuele en collectieve effecten van methoden voor bewustzijnsontwikkeling (welke dat ook moge zijn: TM, *mindfulness*, christelijk bidden, taoïsme, etc.) wetenschappelijk geverifieerd worden.

p.61: *Als iemand meer bewustzijn bereikt, ziet de wereld er in zijn ogen anders uit.*

Maharishi Mahesh Yogi, de grondlegger van de TM techniek, zei altijd: kennis is gestructureerd in bewustzijn. Op verschillende bewustzijnsniveaus ziet de wereld er inderdaad anders uit.

p.65: *Schumacher vatte dit samen in vier niveaus: levenloos (mineralen), leven (planten), bewustzijn (dieren) en hoger bewustzijn (mensen).*

Op de p.136-7 (inclusief Box 4: *Stones en stones*) in mijn Spinoza boek verwijs ik ook naar deze stellingname van Schumacher. Er zijn *differences in kind* en *differences in degree*. Er is tegelijkertijd transcendentie en immanentie. Daarom spreek ik graag van het transcendent/immanent bewustzijn. Zoals Wilber het uitdrukt: dit bewustzijn is de hoogste sport van de ladder (het transcendente aspect) én het hout waarvan de ladder is gemaakt (het immanente aspect).

p.66: *existentieel bewustzijn.*

Het is me niet duidelijk waarom Wilber voor het woord *existentieel* kiest. Ik zou het liever trans-rationeel of spiritueel-intuïtief noemen (zie de tabellen 5 en 6). Existentieel doet me meteen denken aan het existentialisme van Sartre. Hoe dan ook, het diagram over de evolutie van bewustzijn is nuttig.

p.71: *... ons steeds groter wordende consumentisme, waarin onze hebzucht en afgunst continu opgezweept worden door de reclames ...*

Zie mijn artikel uit 2010 in *Civis Mundi* over *Economie, statuswedloop en zelfregulering*. Een soortgelijk artikel staat op de economen website *Me Judice* (Van Eijk 2009). Het fenomeen van de mimesis of nabootsing heeft vergaande maatschappelijke gevolgen, die maatschappelijke elites en economen vaak niet onderkennen. In deze context zou ook het artikel uit 2012 getiteld *Vervang de 'onzichtbare hand van de vrije markt' door de 'onzichtbare hand van het collectieve bewustzijn'* in *Civis Mundi* relevant kunnen zijn.

p.73: Het integreren van paradoxen, het verbinden van twee ogenschijnlijk tegengestelde meningen, het rationele *of/of* vervangen door een existentieel *en/en*, is belangrijk.

Hoofdstuk 6.4 - *Het welbegrepen eigenbelang van holons* - in mijn Spinoza boek gaat specifiek op het integreren van paradoxen in. Op p.193-4 gebruik ik daarvoor het Janus symbool. Het Janus gezicht in Diagram 8 kijkt tegelijkertijd naar boven en beneden, naar hoger- en lager-geïtueerde *holons* in een waarlijk systeemperspectief [Koestler benadrukt de betrekkelijkheid en dubbelzinnigheid van de termen *deel* en *geheel* en introduceert het begrip *holon*: een geheel dat ook deel van een groter geheel is.³] Het Janus gezicht kijkt ook tegelijkertijd naar buiten en binnen, uitdrukkend dat de rede en technieken voor bewustzijnsontwikkeling beide gebruikt kunnen worden in een enkel holistisch pad naar kennis. Het Janus gezicht symboliseert dat gelijktijdig gebruik van de rede (naar buiten kijkend) en ervaringsspiritualiteit (naar binnen kijkend) wijsheid creëert. Deze wijsheid resulteert in ecologisch en maatschappelijk verantwoord gedrag. Volgens Koestler zou dit de onbewuste reden kunnen zijn waarom de Romeinen de god Janus zo'n prominente plaats gaven in het Pantheon als de bewaker van de in/uitgangen, een toezichthouder die zowel naar binnen als naar buiten keek.

Het Janus gezicht symboliseert ook dat tegelijkertijd recht moet worden gedaan aan de zelf-assertieve en integrerende tendensen. De zelf-assertieve tendens zorgt voor de autonomie van elk individu terwijl de integrerende tendens de samenleving bij elkaar houdt. Alle individuen in een samenleving hebben hun persoonlijke bewustzijnden en de samenleving heeft een onderliggend collectief bewustzijn. Maatschappelijke rationaliteit dient een convergentie van individuele en publieke belangen in te houden. Maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag kan alleen tot stand komen wanneer zelf-assertieve en zelf-transcenderende tendensen gelijktijdig verwezenlijkt worden. De conflicterende

³ Koestler, A., 1989. *The ghost in the machine*. Arkana Books, London [First published by Hutchinson & Co in 1967]. p.48

belangen van individuen en groepen kunnen gemakkelijker verzoend worden met een coherent collectief bewustzijn van hoge kwaliteit. Zo'n bewustzijn *faciliteert* de cultivatie van maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag. Ik gebruik het woord *faciliteren* om aan te geven dat technieken voor bewustzijnsontwikkeling slechts één component zijn in het geheel van maatregelen dat nodig is om zulk gedrag te bewerkstelligen. Maar het is wel een belangrijke en tot nu toe verwaarloosde component.

Diagram 8: Het Janus gezicht: tegelijkertijd naar boven en beneden kijkend (naar hogere en lagere holons), en naar buiten en binnen kijkend (tegelijk rede en technieken voor bewustzijnsontwikkeling gebruikend)

Met betrekking tot milieuvervuiling en klimaatverandering bijvoorbeeld kunnen mensen op een gegeven moment besluiten dat collectieve actie niet langer achterwege kan blijven daar anders hun fysieke voortbestaan op het spel komt te staan. In dat geval is samenwerking het gevolg van het kiezen van de minste van twee kwaden. Dat is een *re-actieve* bereidheid om te handelen. Het is rationeel maar onvrij gedrag. Het is gedrag dat gebaseerd is op - door onderhandelingen tot stand gekomen - overeenstemming tussen talrijke actoren: het Nederlandse poldermodel. Dit poldermodel zou aangevuld moeten worden met een *pro-actieve* bereidheid om te handelen, met vrij gedrag (zie de onderste route in Diagram 4). Technieken voor bewustzijnsontwikkeling bevorderen pro-actief gedrag. Koestler's zelf-assertieve en zelf-transcenderende tendensen komen overeen met het *simultane* streven van individuen naar autonomie of integriteit én integratie in grotere gehelen. Individuele *integriteit* en sociale *integratie* zijn beide nodig. De rede alleen kan dit niet bewerkstelligen. Zoals Schumacher opmerkt vormt het integreren van ogenschijnlijk tegengestelde tendensen *the fabric of life*. Het vereist een *transcenderen* van zulke tendensen op een hoger niveau van bewustzijn. De *en/en* situatie kan alleen maar 'geleefd' worden (zie ook Van Eijk 2015, *Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in-verscheidenheid*. Civis Mundi).

p.76: *We kunnen steeds beter zien dat de natuur deel van ons uitmaakt en we zullen wat we vroeger God noemden steeds beter begrijpen.*

Hier is Spinoza's *Deus sive Natura* of 'God oftewel Natuur', zijn begrip van een immanente God-Natuur van toepassing (p.11).

p.88: *... hergebruik van dierlijke en menselijke uitwerpselen ... is natuurlijke technologie. Het is technologie die zich karakteriseert door mee te werken met de natuur in plaats van ertegenin te gaan.* Ik kom zelf van een kleine boerderij op de arme zandgrond in Z.O.-Brabant en in mijn jeugd werden dierlijke en menselijke uitwerpselen nog met paard en gierton naar onze akkers gebracht. Maharishi sprak vaak over *support of Nature* en dat houdt precies het meewerken met de natuur in waar u over schrijft. Mensen krijgen spontaan meer *support of Nature* bij een toename in bewustzijn. In verband met de mestfraude in mijn geboortedorp heb ik in november 2017 een ingezonden brief in het NRC geplaatst, waarin ik wijs op het onderscheid tussen de geest en de letter van de wet en het belang van ethisch handelen (ik voeg die brief toe als *attachment*). Het is in de Wageningse academische

gemeenschap al vele decennia bekend dat onze intensieve bio-industrie per definitie niet duurzaam is, maar ongelukkigerwijs zwijgt Wageningen (op een paar uitzonderingen na) daar al te lang over.

p.100: *het belang van mengculturen.*

In Afrika heb ik altijd het belang van mengculturen (*mixed cropping, intercropping, relay cropping and agro-forestry*) onderstreept, echter de meeste *expatriate* en lokale onderzoekers, landbouwvoorlichters en politici geven de voorkeur aan grootschalige, *external input-based* monoculturen, en dat alles onder het mom van de noodzakelijk geachte 'modernisering', hoe irrelevant die voor de meeste kleine Afrikaanse boeren ook is. Zowel vanuit bedrijfseconomisch als ecologisch standpunt zijn mengculturen verstandiger voor kleine boeren, maar het is een *uphill struggle* om 'deskundigen' en beleidsmakers daarvan te overtuigen. Het 'moderniserings-syndroom' is taai.

p.106: *Het genetisch manipuleren is een geweldig staaltje van technologie. Maar kan de wereld nu echt niet verder zonder deze technologie?*

Wat mij het meeste stoort is dat vaak beweerd wordt dat zonder GMOs (*genetically modified organisms*) mensen in arme landen honger zullen lijden. Dat is echt flauwekul. In Tanzania bijvoorbeeld (het land van mijn vrouw) zijn al decennia tientallen verbeterde maisvariëteiten beschikbaar (zowel hybriden als composieten) maar het adoptiepercentage onder kleine boeren is heel gering (p.61-71 in mijn proefschrift). Tegelijkertijd is de kloof tussen de opbrengsten van boeren en experimentele opbrengsten nog steeds heel groot. De talrijke factoren die maken dat boeren de beschikbare verbeterde variëteiten niet adopteren gelden ook voor GMOs, misschien nog wel in versterkte mate. Dus om honger te bestrijden hebben we echt geen GMOs nodig.

p.109: *We kunnen de wereld alleen zien en interpreteren op ons eigen bewustzijnsniveau. Inderdaad, knowledge is structured in consciousness.*

p.113: *Dit innerlijke bewustzijn kan echter ook waargenomen worden via vastgelegde meditatieprocedures, maar dit kan alleen individueel en telt daarom niet als wetenschappelijk.*

Het is waar dat het transcendent/immanent bewustzijn alleen individueel *ervaren* kan worden, maar naast deze persoonlijke, *subjectieve* ervaring is *intersubjectieve* verificatie van zulke ervaringen mogelijk in samenspraak met anderen die ook technieken voor bewustzijnsontwikkeling beoefenen. Het bestaan van het *transcendent/immanent bewustzijn zelf* kan niet op een positivistische, reductionistische, 'objectieve' manier aangetoond worden, maar de *effecten* in het dagelijks leven van regelmatige toegang tot dit bewustzijn zijn *wel* objectief-wetenschappelijk aan te tonen (zoals gedaan in het vele onderzoek naar de persoonlijke en maatschappelijke effecten van de TM techniek).

p.114: *Er is in ieder geval ruimte voor het omarmen van de verborgen logica achter dingen en verschijnselen. Deze verborgen logica kan, afhankelijk van de persoonlijke visie, komen van de natuur, god, het lot, het ontoegankelijke etc.*

Spinoza zou zeggen dat deze verborgen logica stamt uit de immanente God-Natuur of de Rede, Maharishi spreekt van 'het veld van creatieve intelligentie'. Dit immanente veld van creatieve intelligentie is het immanent bewustzijn (Wilber's hout waarvan de ladder is gemaakt) dat ieder mens met een normaal functionerend zenuwstelsel tevens persoonlijk kan ervaren als het transcendent bewustzijn.

p.114: *Rationeel bewustzijn is een voorwaarde voor het streven naar hoger mystiek en spiritueel bewustzijn.*

Inderdaad, zie in Tabel 5 de overgang van volwassene naar verlichte volwassene.

p.115: ... *deze vorm van hoger bewustzijn [is] nog erg schaars. De mystici van het verleden kunnen volgens Wilber onze gids zijn ... Dit pad van innerlijke groei is uitgebreid beschreven. Zo zijn er voorschriften uit de christelijke mystiek, het hindoeïsme en het zenboeddhisme.*

De mystici uit het verleden zijn inderdaad belangrijk als inspiratiebron om mensen aan te zetten tot pogingen tot groei van hun bewustzijn. In hoeverre deze mystici duidelijke en praktische voorschriften, of beter gezegd methoden voor bewustzijnsontwikkeling, hebben achtergelaten die bruikbaar zijn in de huidige context vind ik moeilijker te beoordelen. Welk pad van innerlijke groei men ook kiest, het lijkt me relevant de effectiviteit en efficiëntie van methoden voor bewustzijns-groei wetenschappelijk te verifiëren, vooral ook omdat vormen van hoger bewustzijn nog steeds schaars zijn.

p.123: *het principe van de tragedy of the commons, waarbij de commons de gemeenschappelijke weide was van dorpen in de middeleeuwen.*

Gelukkig geldt de *tragedy of the commons* niet voor de meest fundamentele *commons* in ons bestaan, namelijk het immanent bewustzijn, dat gemeenschappelijk, oneindig en eeuwig is. Individuele en collectieve overbegrazing, resulterend in overschrijding van de draagkracht, is hier niet mogelijk. In principe hoeven we slechts deze altijd al aanwezige bron te ont-hullen, ont-bergen of ont-sluieren door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling, die het proces van het transcenderen van de continue gedachtestroom, het onophoudelijke *inner talk*, faciliteren.

p.124: *De meerderheid van de mensen beweegt...mee met de geldende opinies ... Door hun uitstraling nemen [de bewuste zonnen] de meerderheid mee ... Het blijkt dat er maar 10% goede leiders nodig zijn om de wereld te veranderen, dus dat moet makkelijk kunnen.*

De meerderheid van de mensen zijn inderdaad 'kuddedieren' die onwillekeurig reageren op het eerder vermelde veldeffect van bewustzijn. De uitstraling van 'zonnen' en 'psychopaten' resulteert in respectievelijk positieve en negatieve beïnvloeding van de vele 'manen'. Of slechts 10% goede leiders voldoende is, weet ik niet. Waar komt dit percentage vandaan?

p.138: *Ken Wilber zegt: laten we groeien in bewustzijn, zodat we een sterk ego krijgen, waarmee we bestand zijn tegen de verslaving aan bezit, aanzien en macht.*

Een groei in bewustzijn lijkt mij inderdaad de meest belangrijke taak die ieder van ons te doen staat. En dat vergt een tijdsinvestering, alleen de zon komt voor niets op.

Literatuur

Boeken

Van Eijk, T., 1998. [*Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems.*](#) PhD thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands.

Van Eijk T., 2017. [*Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling.*](#) Lulu

Artikelen in Civis Mundi

Van Eijk, T., 2010, [*Economie, statuswedloop en zelfregulering.*](#) Civis Mundi digitaal # 1, september 2010.

Van Eijk, T., 2010, [*Neoliberalisme en de rol van religie in ontwikkelingssamenwerking.*](#) Civis Mundi digitaal # 2, december 2010.

- Van Eijk, T. (2012), [Ontwikkelingssamenwerking als westerse modernisering?](#) Civis Mundi digitaal # 9, januari 2012.
- Van Eijk, T. (2012), [Vervang de 'onzichtbare hand van de vrije markt' door de 'onzichtbare hand van het collectieve bewustzijn'](#) Civis Mundi digitaal # 12, juli 2012
- Van Eijk, T. (2015), [Waarachtige en onwaarachtige kennis op wetenschappelijk en religieus gebied.](#) Civis Mundi digitaal # 33, oktober 2015.
- Van Eijk, T. (2015), [Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in-verscheidenheid.](#) Civis Mundi digitaal # 33, oktober 2015.
- Van Eijk, T. (2017), [Nationale identiteit en wereldburgerschap. Wat te doen?](#) Civis Mundi digitaal # 45, april 2017.
- Van Eijk, T. (2017), [Toekomstige voedselzekerheid vereist onorthodoxe landbouwpolitieke keuzes en mentale transformatie.](#) Civis Mundi digitaal # 53, december 2017.
- Van Eijk, T. (2018), [De illusie van holistisch denken.](#) Civis Mundi digitaal # 55, februari 2018

Andere artikelen

- Van Eijk, T. 2009, <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/hoe-de-statuswedloop-kan-woorden-beperkt>
 Me Judice, 2 juni 2009.
- Van Eijk T. (2018). [Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling.](#) De Bezieling, Jan. 2018.

 Voor meer gerelateerde publicaties zie: www.toon-van-eijk.nl